

**ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ВІЗАНТІЇ
У ТВОРЧОСТІ Й НАВЧАЛЬНИХ КУРСАХ ПРИВАТ-ДОЦЕНТА
ІМПЕРАТОРСЬКОГО ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ЄВГЕНА
ОЛЕКСАНДРОВИЧА ЧЕРНОУСОВА (1869 — ?)**

Уперше комплексно розглядається вивчення Є. О. Черноусовим у Харківському університеті різноманітних проблем зарубіжного Середньовіччя.

Ключові слова: Є. О. Черноусов, Західна Європа, Візантія, історія, середні віки, історіографія, Харківський університет.

Впервые комплексно рассматривается изучение Е. А. Черноусовым в Харьковском университете различных проблем зарубежного Средневековья.

Ключевые слова: Е. А. Черноусов, Западная Европа, Византия, история, средние века, историография, Харьковский университет.

The article for the first time dwells on the study of various problems of foreign Middle Ages by E.A. Chernousov at Kharkiv University is discovered

Key words: E. A. Chernousov, Western Europe, Byzantium, history, Middle Ages, historiography, Kharkiv University.

У 2014 р. виповнюється 145 років з дня народження Євгена Олександровича Черноусова. З його ім'ям пов'язане відродження візантиністики в Харківському університеті в останні передреволюційні роки (1909–1917 рр.). Водночас Є. О. Черноусов викладав різноманітні спецкурси з різних проблем історії західноєвропейського Середньовіччя і набув репутації досвідченого знавця джерел ранньосередньовічного Заходу.

Утім, харківський період науково-педагогічної діяльності Є. О. Черноусова ще не став предметом спеціального історіографічного аналізу. У науковій літературі попередніх десятиліть стисло розглядалися дослідницькі досягнення вченого переважно в радянський період [6, с. 143–144, 19, с. 16, 27–28, 38], характеризувалися його політичні погляди в 1917 р. [20, с. 279, 280, 282], уточнювалися біографічні дані й бібліографія його праць [2, с. 221; 4, с. 237–239; 5, с. 570; 22, с. 113–115]. Окремі звертання до різних етапів творчості Є. О. Черноусова мали контекстний характер і здійснювалися лише в рамках вивчення медієвістики та візантиністики в Харківському університеті й в Україні в цілому [7, с. 111–112; 8, с. 64–65; 9, с. 220–221; 10, с. 80]. Таким чином, мета статті — на основі вивчення всього комплексу письмових джерел дослідити погляди Є. О. Черноусова на іс-

торію середніх віків у харківський період його науково-педагогічної діяльності (1909–1917). Такий аналіз дозволить з'ясувати прогресивні тенденції в дореволюційній вітчизняній медієвістиці початку ХХ ст.

Є. О. Черноусов народився 13 грудня 1869 р. у місті Стародуб Чернігівської губернії. Після закінчення в цьому місті прогімназії продовжив навчання в Ніжині: спочатку в Ніжинській гімназії, а в 1891–1895 рр. — в Історико-філологічному інституті ім. князя Безбородька [21, с. 64]. Першим місцем служби дипломованого випускника інституту стало Юр'єве (сучасний Тарту), де він викладав у місцевому реальному училищі з 1895 по 1904 рр. За час роботи в Юр'єві Є. О. Черноусов написав магістерську дисертацію, яку успішно захистив у 1902 р. в Санкт-Петербурзькому університеті [4, с. 237].

Магістерський ступінь сприяв кар'єрному зростанню молодого вченого. Після нетривалого викладання історії й географії в гімназії при Ніжинському історико-філологічному інституті (1904–1905) Є. О. Черноусов став штатним викладачем кафедри загальної історії цього ж інституту, а в 1909 р. його запросили на посаду приват-доцента кафедри загальної історії Харківського університету [17, с. 8]. Цього ж року він прочитав і першу пробну лекцію з історії Візантії [18, с. 123].

У Харківському університеті Є. О. Черноусов викладав до 1918 р. Оскільки читання загального курсу історії середніх віків у ці роки здійснював професор А. С. Вязігін, Є. О. Черноусов підготував у рамках цієї дисципліни кілька спецкурсів. Вони охоплювали різні періоди і проблеми західноєвропейського Середньовіччя й Візантії: «Історія Візантії в епоху хрестових походів» (1911/1912 навч. р.), «Історія Візантії» (1912/1913), «Меровингське суспільство і держава» (1912/1913), «Історія Англії в XIII ст.» (1912/1913), «Історія Франції X–XI ст.» (1914/1915), «Історія лангобардів» (1915/1916), «Феодалізм у Франції» (1916/1917). [7, с. 236; 13, с. 13; 14, с. 11; 15, с. 17; 16, с. 17]. Ці спецкурси Є. О. Черноусов викладав спочатку по дві, а з 1913/1914 н. р. — по чотири години на тиждень. Стільки ж (чотири години) передбачалося в навчальних планах в загальному курсі А. С. Вязігіна з історії середніх віків. Таким чином, значний обсяг викладання дозволяв Є. О. Черноусову висвітлювати ключові проблеми обраних ним розділів Середньовіччя. Окрім спецкурсів, він проводив практичні заняття [17, с. 14], тематика яких охоплювала як Візантію, так і західноєвропейське Середньовіччя: «Читання і розбір пам'яток, що належать до історії хрестових походів» (1911/1912), «Читання Григорія Турського» (1912/1913;), «Читання «Великої Хартії вільностей»» (1913/1914), «Читання візантійських хронік» (1915/1916), «Читання пам'яток візантійського

законодавства» (1916/1917) [7, с. 236]. На практичні заняття в навчальних планах відводилося дві години на тиждень. Слід зазначити, що Є. О. Черноусов разом з іншими викладачами жертвував гроші на Кабінет практичних занять університету [18, с. 166].

Є. О. Черноусов — досвідчений джерелознавець, знав не тільки дев'ять нових і стародавніх мов, але й у складніші часи Першої світової війни зумів опублікувати збірник для проведення практичних занять «Обрані місця з «Historia Francorum» Григорія Турського (1916). Цей великий (сто сторінок) посібник містив 63 уривки з «Історії франків» латинською мовою. Проте в ньому бракувало коментарів, які протягом заняття повинен був робити сам керівник [30, с. IV]. Під час публікації текстів Є. О. Черноусов використовував ганноверське видання В. Ардта 1884 р. з «Monumenta Germaniae historica».

У рамках навчального процесу Є. О. Черноусов не тільки читав лекції і проводив практичні заняття, але й керував студентськими курсовими та випускними роботами, тематика яких відбивала пріоритети керівника. Наприклад, у 1912 р. він запропонував як медальний твір на тему «Культурний стан Візантії в епоху Хрестових походів» [17, с. 12].

Основні наукові інтереси Є. О. Черноусова були пов'язані з вивченням історії Візантії. Ще влітку 1911 р. вчений виїхав у від'їждження в Константинополь для наукових занять у Російському Археологічному Інституті. У місцевих архівах сподівався знайти матеріал щодо організації торгівлі й промисловості у Візантії, проте марно. Лише в архіві Інституту, «порівняно бідного рукописами», Є. О. Черноусову вдалося розглянути матеріали з кодексів Феодосія і Юстиніана, документи зі збірки Міклошича і Міллера, Геймбаха та ін. Це дозволяло, «хоча б і частково, сприяти висвітленню темних питань економічного ладу грецького Середньовіччя» [23, с. 1-2]. Є. О. Черноусов познайомився тут з директором Інституту, видатним візантиністом Ф. І. Успенським. Знайомство сприяло наступним науковим контактам двох учених.

Є. О. Черноусов зумів відродити візантинознавчі традиції в Харківському університеті. Його праці не були фундаментальними, об'єднаними єдиною тематикою, однак автор мав на меті уникнути упередженого ставлення до історії Візантії багатьох представників західної історіографії, передусім Е. Гіббона.

Це прагнення простежується вже в лекції «Основні ознаки державного і суспільного ладу Візантії» (1909). Є. О. Черноусов уважав, що Візантії належить найважливіша роль у політичному, правовому, культурному, релігійному житті середньовічної Європи [24, с. 1]. Він спростовував поширену в європейській науці тезу про анахронізм

суспільного ладу імперії, що об'єднує його зі своїм попередником, професором Харківського університету В. К. Надлером. В. К. Надлер назвав Візантію одним із «чудових феноменів усесвітньої історії» [11, с. 4] і заперечував поширену на Заході концепцію про «тисячолітню агонію» Візантії [11, с. 1, 4].

Як і В. К. Надлер, Є. О. Черноусов називав Візантію життєздатною, могутньою державою [24, с. 3]. «Майже в усіх галузях державного і громадського життя, — вказував він, — ми не тільки не спостерігаємо застою, навпаки, спостерігаємо сильний розвиток життєвих процесів цього величезного соціального тіла...» [24, с. 4]. Науковець був переконаний в ефективності всієї вертикалі візантійської влади. Є. О. Черноусов слушно вказував на те, що уряд роздаючи землі з умовою несення військової служби, створив інститут, близький до бенефіційної системи Заходу [24, с. 4]. На думку вченого, досить чітко були налагоджені законодавство, фінансова система, існував клас заможних землевласників, вільних селян, а також розвинені міста — центри ремесла й торгівлі. «Розумове і духовне життя Візантії, наскільки воно відбито в добутках церковної і світської літератури, так само мало говорять за те, що батьківщина цієї літератури була царством мороку і застою», — зазначав автор [24, с. 7]. Однак виявлені Є. О. Черноусовим причини падіння Візантії були занадто загальними, оскільки стосувалися лише визнання військового тиску іззовні, гіпертрофії центральної влади і «ненормальних взаєми сил усередині» [24, с. 10].

Головні ідеї, висловлені Є. О. Черноусовим у пробній лекції, набули висвітлення в його наукових публікаціях. Так, у статті «Сторінки з культурної історії Візантії XI ст.» (1913) учений критикував тезу Е. Гіббона про історію Візантії, як про історію занепаду й руйнування. Є. О. Черноусов зазначав, що Візантія «виявилася здатною витримати тисячолітній іспит» завдяки «величезному запасу культурних сил» [25, с. 1]. Усупереч думці Е. Гіббона, Є. О. Черноусов доводив, що, наприклад, уряд Костянтина IX Мономаха «вирішив відновити викладання наук, яке почало занепадати» [25, с.4]. Свої докази харківський дослідник основував на відкритому ним джерелі — новелі 1045 р., виданій у зв'язку із заснуванням в Константинополі юридичного ліцею (школи). Зміст новели дозволяв не тільки зрозуміти культурні інтереси «кращих представників сучасного візантійського суспільства», розкрити «положення вищої освіти у Візантії в середині XI ст.», але й ознайомитися «зі ставленням візантійського уряду як до науки, так і до її представників» [25, с. 6].

Є. О. Черноусов трактував новелу як інструкцію, створену для глави ліцею Іоанна Ксифіліна [25, с. 7] і його вихованців. Учений розглянув права й обов'язки викладачів і слухачів, розміри опла-

ти, вимоги до професійних якостей глави школи. Є. О. Черноусов зазначав, що «доступ у ліцей відкритий усім бажаючим», безплатно і незалежно від суспільного стану» [25, с. 12]. І хоча в рецензії І. Безобразова зазначено неточності перекладу Є. О. Черноусова і те, що до аналізу тексту новели тією чи іншою мірою вже зверталися інші автори (наприклад, Ф. І. Успенський) [1, с. 207–211], загалом публікація харківського історика послабляла аргументацію всіх прихильників концепції Е. Гіббона і дозволяла по-іншому ставитися як до причин живучості Візантії, так і до пріоритетів державної діяльності Костянтина Мономаха [порівн.: 25, с. 16].

У праці «3 візантійської глушини XIII ст.» (1914) Є. О. Черноусов розглянув епізод історії незалежних грецьких володінь після розгрому Візантійської імперії хрестоносцями в 1204 р. Автор охарактеризував діяльність митрополита міста Навпакт Іоанна Апокавка, котрий відіграв в Епірі авторитетну роль у церковних і суспільно-політичних справах. Є. О. Черноусов проаналізував його листи і зміст письмових робіт. Ця письмова спадщина Іоанна Апокавка, на думку вченого, «мало стосується політичної сторони сучасності», однак містить «цікавий культурно-побутовий матеріал» Епіру [26, с. 5–6]. Є. О. Черноусов уважав, що певні ознаки письмової спадщини Іоанна зближують його з гуманістами [26, с. 8–10].

Важливе питання, яке розглянув харківський учений, стосується відносин митрополита і деспота Епіру Феодора Комніна. Є. О. Черноусов уважав, що Іоанн демонстрував відданість правителю, а Феодор Комнін — причепливість і нетактовність [26, с. 13]. Харківський учений називав це наслідком атмосфери «ворожнечі, нашіптування і доносів» [26, с. 15], які все ж не відвернули Іоанна від виконання церковного і громадського обов'язків. Є. О. Черноусов особливо підкреслював діяльність митрополита як судді зі шлюбнорозлучних і карних справ, зазначаючи, що ці справи відбивали нездорову суспільну картину Епіру початку XIII ст. [26, с. 19].

Проблему відносин Візантії і Русі Є. О. Черноусов розглянув у нарисі «До питання про вплив візантійського права на найдавніше руське» (1916), Цей нарис тематично продовжив дослідження Н. О. Лавровського й О. П. Зерніна. Вплив Візантії на руське право Є. О. Черноусов досліджував на прикладі «Руської правди». На основі ретельно проведеного текстологічного аналізу автор дійшов висновку, що «відрізняючись за принципами, а також переважно і за способами стягнення», руське право запозичує у візантійського «зовнішню форму» [29, с. 19].

Про високий рівень візантійської історіографії навіть в епоху за-непаду імперії Є. О. Черноусов писав у статті «Дука, один з істориків кінця Візантії» (1913). Загальновідомо, що Дука детально описував

крах імперії в 1453 р., творчість котрого харківський учений вважав несправедливо забутою європейськими дослідниками, хоча творча спадщина Дуки містила цінні відомості про дипломатичну діяльність Візантії, релігійні смути, військову організацію османів тощо.

Аналіз змісту праці Дуки дозволив Є. О. Черноусову стверджувати, що вже в XIV ст. Візантія відіграла другу роль серед інших політичних сил і очікувала «того моменту, коли всі і вся буде, нарешті, затоплено турецькою стихією» [28, с. 174].

На думку Є. О. Черноусова, Дука більше інших візантійських авторів знав античний світ і «його літературні манери» [28, с. 176]. Така характеристика істотно уточнювала ставлення харківського вченого до письменницьких прийомів Дуки, як добре освіченого й ерудованого автора [28, с. 188], щирого патріота, ворожого туркам та їхній вірі [28, с. 199–200].

Тезу про високий рівень розвитку Рومейської імперії Є. О. Черноусов підтвердив у статті «Римські й візантійські цехи», яка написана у зв'язку з публікацією книги А. Штекле «Пізньоримські й візантійські цехи».

Є. О. Черноусов обстоював точку зору щодо важливого значення Візантії не тільки в культурному і політичному, але й в економічному сенсах [27, с. 154]. У Візантії, зазначав автор, з одного боку, набули розвитку різні галузі промисловості, «продукти яких задовольняли попит на внутрішньому ринку, будучи водночас предметом експорту за кордони імперії. З іншого боку — вона була посередницею між країнами Західної Європи і Руссю в їхніх торгових відносинах із землями Африки й Азії» [27, с. 154]. Така оцінка економічної ролі Візантії в сучасній науці є вже хрестоматійною.

Активність держави в соціально-економічній сфері, зазначав Є. О. Черноусов, виявилася в її прагненнях регулювати ремесло і торгівлю. Для підтвердження своєї тези вчений детально проаналізував «Книгу Епарха», яка була збірником урядових розпоряджень, що регулювали торгівлю, промисловість, ремесла, точно визначали ставлення цехів і їхніх членів як до держави з її монополіями, так і до населення Константинополя, зокрема іноземців. Ця точка зору згодом підтверджена в працях М. Я. Сюзюмова [3, с. 5].

Науковим і навчальним заняттям Є. О. Черноусова перешкодили бурхливі події 1917 р. Як і багато хто з його колег, він захопився політикою. Після поразки на виборах у міську думу ввійшов до складу Слобідської ради [20, 279–280], однак Громадянська війна змусила залишити Харків. З 1918 р. Є. О. Черноусов — професор і декан історико-філологічного факультету Полтавського вчительського інституту, з 1920 р. — декан факультету суспільних наук Донського університету, з 1922 р. — директор академічної бібліотеки Північно-

Кавказького університету та співробітник Російсько-візантійської історико-словникової комісії при Академії наук СРСР [4, с. 237–238; 22, с. 113]. У цей час він продовжив своє вивчення історії Візантії, переважно її соціально-економічних і джерелознавчих проблем [19, с. 27–28, 38].

Наукова діяльність Є. О. Черноусова в Харківському університеті — особливий період його творчого розвитку — сприяла відродженню в університеті візантинознавчих наукових традицій, глибокому вивченню в рамках спецкурсів і практичних занять поряд із західно-європейською історією й історії Візантії. Праці Є. О. Черноусова, хоча і не були фундаментальними, відбивали різноманітні аспекти візантійської історії. Ключове значення для візантиністики мали його дослідження культурного життя Візантії, постаті митрополита Іоанна Апокавка, творчої спадщини Дуки, діяльності візантійських цехів, впливу візантійського права на давньоруське. Він уперше відкрив, опублікував і прокоментував законодавчу пам'ятку — новелу 1045 р. Костянтина IX Мономаха, Творчість Є. О. Черноусова сприяла остаточному подоланню у вітчизняній науці антивізантиністських традицій Е. Гіббона. Ці досягнення стали основою для подальших візантинознавчих досліджень у Харківському університеті.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Безобразов П. [Рец.] / П. Безобразов // Журнал Министерства народного просвещения. — 1913. — №11. — Отд. 2. — С. 207–211 (Черноусов Е. А. Страницы из культурной истории Византии XI в. / Е. А. Черноусов // Записки имп. Харьковского университета. — 1913. — Кн. 1. — Научный отдел. — С. 1–16).
2. Бузескул В. П. Всеобщая история и её представители в России в XIX — начале XX в. / В. П. Бузескул. — Л. : Изд-во АН СССР, 1931. — Ч. 2. — 323 с.
3. Византийская книга Эпарха / Вступ. ст., пер. и коммент. М. Я. Сюзюмова. — М. : Изд-во Восточ. лит-ры, 1962. — 295 с.
4. Домановський А. Черноусов Євген Олександрович / А. Домановський // Сходознавство і візантологія в іменах: біобібліограф. слов. / упоряд.: Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк. — К., 2011. — С. 237–239.
5. История исторической науки в СССР. Дооктябрьский период. Библиография. — М. : Наука, 1965. — 704 с.
6. Курбатов Г. Л. История Византии (Историография) / Г. Л. Курбатов. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1975. — 256 с.
7. Лиман С. І. Медієвістика в Україні в кінці XIX — на початку XX ст. (1880 — 1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук / С. І. Лиман. — Харків, 1993. — 346 с.
8. Лиман С. И. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1917) // С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Дриновський збірник. — Х.; Софія, 2008. — Т. 2. — С. 51–68.
9. Лиман С. И. Прищур строки в ромейский полдень: Византия эпохи Македонской династии в оценках историков Харьковского университета

- (XIX — начало XX вв.) / С. И. Лиман // *Нартекс. Byzantina Ucrainensis*. — Т. 2. *Ῥωμαϊός*: Сборник статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. — Х., 2013. — С. 206–226.
10. Митряев А. И. Медиевистика в Харьковском университете / А. И. Митряев. Ю. А. Голубкин, С. И. Лиман // *Вестник Харьковского университета*. — № 357. — Сер. : История. — Х., 1991. — Вып. 24. — С. 69–83.
 11. Надлер В. К. Юстиниан и партии цирка в Византии / В. К. Надлер. — Х. : Тип. ун-та, 1876. — 166 с.
 12. Обзорение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1909-1910 acad. год. — Х. : Б. и., 1909. — 18 с.
 13. Обзорение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1911-1912 acad. год. — Х. : Б. и., 1911. — 22 с.
 14. Обзорение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1912-1913 acad. год. — Х. : Тип. «Печатник», 1912. — 20 с.
 15. Обзорение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1913-1914 acad. год. — Х. : Тип. «Печатное дело», 1913. — 25 с.
 16. Обзорение преподавания предметов по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1916-1917 учеб. год. — Х. : Тип. «Печатное дело», 1916. — 27 с.
 17. Отчёт о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1912 год // *Записки императорского Харьковского университета*. — 1913. — Кн. 1. — Часть официальная. — С. 1–64.
 18. Отчёт о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1912 год [Продолжение] // *Записки императорского Харьковского университета*. — 1913. — Кн. 2. — Часть официальная. — С. 65–182.
 19. Удальцова З. В. Советское византиноведение за 50 лет / З. В. Удальцова. — М. : Наука, 1969. — 362 с.
 20. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. — Х. : Фоліо, 2004. — 750 с.
 21. Черноусов Евгений Александрович // *Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине (1901-1912)*. — Нежин, 1913. — С. 64–65.
 22. Черноусов Євген Олександрович (1869 — ?) // *Бібліографічний словник учених Харківського університету*. — Х., 2001. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 113–115.
 23. Черноусов Е. А. Отчёт о заграничной командировке летом 1911 года приват-доцента по кафедре всеобщей истории Е. А. Черноусова // *Записки императорского Харьковского университета*. — 1912. — Кн. 1. — Часть официальная. — С. 1–2.
 24. Черноусов Е.А. Основные черты государственного и общественного строя Византии. Пробная лекция, читанная 6 ноября 1909 г. / Е. А. Черноусов // *Записки императорского Харьковского университета*. — 1912. — Кн. 1. — *Летопись Харьковского университета*. — С. 1–2.

25. Черноусов Е. А. Страницы из культурной истории Византии XI в. / Е. А. Черноусов // Записки императорского Харьковского университета. — 1913. — Кн. 1. — Научный отдел. — С. 1–16.
26. Черноусов Е. А. Из византийского захолустья XIII в. / Е. А. Черноусов. — Х. : Тип. Печатное дело, 1914. — 21 с.
27. Черноусов Е. А. Римские и византийские цехи / Е. А. Черноусов // Журнал Министерства народного просвещения. — 1914. — №9. — С. 154–178.
28. Черноусов Е. А. Дука, один из историков конца Византии / Е. А. Черноусов // Византийский временник. — (1914). — Т. 21. — 1915. — С. 171–221.
29. Черноусов Е. А. К вопросу о влиянии византийского права на древнейшее русское / Е. А. Черноусов. — Юрьев: Тип. Рихтера, 1916. — 32 с.
30. Черноусов Е. А. Избранные места из «Historia Francorum» Григория турецкого / Текст напечатан прив.-доц. Е. А. Черноусовым. — Х. : Тип. «Мирный Труд», 1916. — IV, 100 с.

Надійшла до редколегії 19.11.2013 р.